

FTAMP 18.41.85

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-01>

Қоңыратбай Т.Ә.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Алматы, Қазақстан

E-mail: tynysbek55@mail.ru

ORCID: 0000-0003-3012-5966

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ СИНЕРГЕТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалаға ғасырлар елегінен өтіп, бүгінгі заманымызға жеткен халқымыздың музыкалық мұрасы арқау болған. Бір-бірімен сабақтасып жатқан мәдени-музыкалық құбылыстардың ұлттық мәдениетіміздегі көріністері қарастырылып, олардың танымдық мүмкіндіктері синергетикалық теория аясында сөз болды.

Қазақ музыкатану ғылымындағы ізденістер, баспа жүзін көрген зерттеулер мен бірқатар музыкалық жинақтардың мазмұнына герменевтикалық талдау жасалып, ұлттық музыкалық мұрамызды зерттеудегі жинақтан-жинаққа өтіп жүрген кемшіліктер сараланды. Атап айтқанда, өткен ғасырдың 60-80-жылдары жазылған бірқатар еңбектерде айтылған пікірлерге тұңғыш рет ғылыми талдау жасалып, олардың теориялық бойсыздығы методологиялық негізде сөз болды. Осыған орай синергетиканың бифуркация, флуктуация, сызықтық емес, ашық жүйе, хаос сияқты ұғым-түсініктері ғылыми оралымға енгізілді.

Мақалада бірқатар ұшқары пікірлердің хордофондар тұсында орын алғаны нақты мысалдармен көрсетіліп, музыкалық аспаптарымыздың табиғатына қатысты әр жылдары жазылған зерттеулердің танымдық табиғаты сараланды. Сол сияқты бүгінде ұлттық музыкалық мұрамызға қатысты жарық көріп келе жатқан еңбектердің көбінің компиляциялық сипаттағы материалдар екені айтылған. Сол негізде Қорқыт, кобыз туралы осы кезге дейін жазылып келе жатқан үстірт пікірлердің кемшіліктері сараланды. Жалпы мақаланың методологиялық арқауын синергетика, оның танымдық категориялары құрайды.

Кілт сөздер: бифуркация, кобыз, типология, синкретизм, фольклор, флуктуация.

Кіріспе. Табиғатта бір орнында қатып қалған құбылыстар болмайды. Бәрі де қозғалыс: туу, даму, жетілу және жойылу үстінде болады. Басқаша айтқанда әлемнің дамуы бір-бірімен сабақтасып жатқан синергетикалық құбылыс.

Әрине, бүгінгі ғылымда синергетикалық бағыттың орны толық анықтала қоймаған. Оның мәні мен мазмұны туралы көптеген пікірлер бар (Тузов, 2007: 52-59). Сол пікірлерді жинақтай келгенде синергия (synergeia) дегеніміз өзара байланыс, ынтымақтастық, түрлі құбылыстардың сабақтастығы, бір-бірімен тығыз байланыста дамуы деген мағынаны білдіретін ұғым болып шығады (Михайлов, 1990: 3-6).

Синергетика – өмірдің барлық салаларын қамтитын ұғым. Руханият саласына келер болсақ, ол табиғат – қоғам – мәдениет – өнер – музыка – музыкалық аспап – ән – жыр болып сабақтала түседі. Мұндағы табиғат – алғашқы, қоғам – кейінгі, ал мәдениет пен өнер сол қоғам тудырған рухани құндылықтар. Осындағы мәдениет пен өнердің дамуы адамзат баласының ұжымдық және жеке санасының қалыптасуымен тығыз байланысты. Айталық, көне мәдени құбылыстар дамуының ілкі кезеңдеріне

ұжымдық сана тән болса, оның бері келе өнер сатысына көтерілген кезеңінде жеке сана қалыптасқан.

Мәдениет – қоғам дамуының белгілі бір кезеңін білдіретін құбылыс болғандықтан оның дәуірлік сипаты үстем болады. Сол мәдени дамудың нәтижесінде өнер туады. Осы ретпен өнерді өрге сүйрейтін дарын иелері шығып, ол музыка, поэзия болып тармақтала береді. Бұлар өнер дамуының бір көрсеткіші болып табылады. Осы ретпен өнер атаулының тууы адамзат баласының, жеке өнер иелерінің қалыптасуы музыка өнерінің дамуымен тығыз байланысты деген пікір сабақтауға болады.

Музыка – сан-салалы құбылыс. Осы кезге дейін қазақ музыкасының көптеген мәселелері сөз болса да, олардың өзара байланыстарына жете көңіл бөліне қойған жоқ. Осының салдарынан музыкалық мәдениетімізді зерттеуде әр түрлі, кейде тіпті бір-біріне қайшы пікірлер де қатар өмір сүріп келеді.

Әрине, ғылымда түрлі пікірлердің қатар өмір сүруі әбден мүмкін. Бірақ мәселе ондай пікірлердің баламалы сипатында емес, бір мәселенің төңірегіне жинақталмай, шашылып жатқандығында. Осының салдарынан жас зерттеушілер түрлі әдіснамалық тығырықтарға тіреліп жатады.

Мысалы, ХХ ғасырдың орта шенінде қалыптаса бастаған қазақ музыкатану ғылымының қол жеткен табыстары аз емес. Бір ғасырға жуық тарихы бар бұл салаға шетел және орыс ориенталистері, қазақ топырағынан шыққан этнографтар мен өнер зерттеушілерінің өзіндік үлес қосқаны белгілі. А.В.Затаевичтің бір өзі атқарып кеткен еңбектері кейінгі буын зерттеушілерге сарқылмас қазына болып келеді.

ХХ ғасырдың орта шенінде халық музыкасын зерттеу ісі жетіле түсіп, ғалымдарымыз жеке жанрларды игере бастады. А.Жұбанов ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың бас кезіндегі халық композиторларының өмірі мен шығармашылығын, В.Дернова мен Г.Бисенова Абайдың ән мұрасын, Б. Ерзакович халық әндерінің жанрлық, стильдік ерекшеліктерін, П.Аравин мен Н.Тифтикиди домбыра күйлерінің құрылымдық ерекшеліктерін, А.Байгаскина халық әндерінің өлшемдік-ырғақтық жүйесін, Б.Сарыбаев халқымыздың көне музыкалық аспаптарын зерделеді.

Әрине, музыкатану ғылымы бұл жетістіктермен шектеліп қалмады. Т.Жұмалиева, С.Елеманова, Б.Қарақұлов, З.Қоспақов, Ә.Мұхамбетова т.б. ғалымдарымыздың еңбектерінде халқымыздың әншілік мұрасы, Арқа дәстүрі, эпикалық дәстүрге тән өлшем, аспаптық музыкаға қатысты мәселелер одан әрі зерттеле түсті. Соларға назар салар болсақ, осы кезге дейін қазақ музыкасының тарихи тегі мен көркемдік, стильдік мәселелері бір-бірінен бөлек қарастырылып, олардың өзара сабақтастығы ескеріле бермейті. Зерттелген тақырыптар көбіне фольклор материалдарымен байланысты болған соң бір тақырыптың шешімі бірнеше ғылым салаларының бірлігін қажет ететін тұстары да кездесіп жатады. Бір-бірімен сабақтас құбылыстар өзара байланыста зерттелмегендіктен кейбір қорытындылардың солқылдақтық танытып жататыны да жасырын емес.

Осы кезге дейін жазылған халық музыкасының өкілдері, музыкалық аспаптардың тегі мен табиғатына орай жазылған еңбектердің ой елегінен қайта өткізетін тұстары жоқ емес. Қол жеткен табыстарымызды ғылыми-теориялық тұрғыдан жинақтамас бұрын осындай герменевтикалық сүзгіден өткізіп отырған артық болмайды. Соны-

мен қатар қазақ музыкатану ғылымында бір-бірімен байланысты синергетикалық құбылыстарды кешенді зерттеу ісіне де жете ой бөліне қойған емес.

Қазақ халқының музыкалық мәдениетінде ондаған ғасырларға созылған тарихи кезеңдерді көктеп өтіп, бүгінгі таңда қайта жаңғырып, шешімін таппай отырған тақырыптар баршылық. Халық музыкасын зерделеуде орын алып отырған кейбір кемшіліктеріміз бірде материалдық, бірде материалдық емес, тағы бірде жеке тұлға – өнер иелеріне қатысты болып отырады. Сондай шешімі күрделі, әлі де болса тарихи-танымдық сипаты толық айқындала қоймаған тақырыптардың бірі – Қорқыт.

Әдебиеттерге шолу. Бүгінде Қорқыт мұрасына байланысты қалыптасып отырған жағдайдың бір көрінісі – флукуация. Бізге жетіп, кезінде жазбаға түскен фольклорлық сюжеттер емес, солардың бүгінгі айтушылар тарапынан үстірт өңделген нұсқалары бойынша Қорқыт алғаш қобыз аспабын ойлап шығарған өнерпаз, қобыз күйлерінің иесі. Ал ғылыми деректер бойынша Қорқыт орта ғасырда хатқа түскен жазба ескерткіштің бас кейіпкері, оғыз елінің мұң-мұқтажын жырлаған үлкен жырау. Осы екі түрлі пікірдің өзінен Қорқыт туралы пікірлердің тепе-тепдіктен кетіп, ауытқушылыққа ұрынғанын байқауға болады.

Флукуацияның басты көрсеткіші – осы. Оның негізгі белгілері Қорқыт кім? Ол өмірде болған ба? Қорқыттың тарихи прототипі бар ма, әлде жинақталған фольклорлық бейне ме? – деген мәселелерден байқалады. Бұл төңіректе айтылған пікірлердің танымдық сипатынан гөрі қайшылықтары басым. Қорқытты ешбір ғылыми дәлелсіз өмірде болған тұлға санау көпсалалы синергетикалық құбылыстың бір ғана белгісін алып, өзгелерін ысырып тастау болып табылады.

Бұл тұстағы басты кемшілік – жеке тұлғаны қоғам дамуы, тайпалар тарихы мен мәдениетінен тыс алып қарастыру. Бүгінде қазақ фольклорынан көрініс берген жеке тұлғалардың төңірегінде қордаланған осындай күрделі мәселелерді аттай бере, көбіне өнердің кәсіби сипаты, жанрлық мәселелері төңірегінде сөз қозғау үстем. Олардың болмысы ғылыми ізденістерден гөрі қарапайым баяндау тәсіліне жақындау болып жүргені де шындық.

Халық музыкасына байланысты енді бір еңбектердің мазмұны шетел, орыс ориенталистикасы аясында жеткен деректермен шектеліп, одан әріге тереңдей қоймады. Соның салдарынан аға буын ғалымдарымыздың қазақ өнерінің тарихына арналған еңбектерінен ғылыми танымды ілгері сүйрейтін жаңа әдіснамалық ізденістер емес, ел аузында бұрыннан айтылып, сақталып келген эмпиристік мәліметтерді жариялау мен жинақтаудың көбірек орын алғаны бар.

Әрине, синергетика заңдылығы бойынша ғылыми танымның бір сызықтың бойымен жүруі шарт емес. Бұл мәселе, атап айтқанда, тарихи үдерістің сызықтық дамуға сыймайтыны А.Байхерен (Байхерен, 1990: 38-47), Н.Хайес (Хайес, 1990), Шермер М. (Шермер, 1993, 132-144) сияқты көптеген шетел ғалымдарының еңбектерінде қарастырылған. Сол қағидаларды ұлттық музыкалық мұрамызға, Қорқыт есімімен байланысты аңыздар мен «Қорқыт ата кітабына» байланысты қолданудың да кезегі келіп отыр. Мысалы, Х.Короглы, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Марғұлан, С.Қасқабасов, Е.Тұрсынов сияқты ғалымдар Қорқыт жырларының тарихилығына байланысты пікірлер сабақтады. Олар аталған жырлардың шыққан дәуірі туралы түрлі пікір-

лер айтса да, бір мәселеде ойлары тоғысып жатты. Ол – Қорқыт жырларының оғыз этносының ортасында туғаны.

Ғылыми танымға ортақ осы ашық жүйені жете түсінбеген көпшілік тарихи-генеалогиялық шежірелер мен жазба ескерткіштерді ысырып қойып, Қорқытты түп-тура тарихи тұлға ретінде тануға көшті. Ол пікірлердің арғы түбірі шикі, ғылыми ақиқат талаптарына сай келе бермегендіктен аяғы фольклортану, музыкатану салаларында ұшқары пікірлердің орын алуына әкеліп соқтыруда. Басқаша айтқанда, бүгінде күрделі мәселені ғылыми таным аясында қарастырудың орнына ауызекі жолмен жеткен эмпиристік мәліметтерді аксиома ретінде қабылдау үстемдік құрып отыр.

Мұның аты – хаос, яғни мәселенің түйінін шешудегі жүйесіздік, пішінсіздік, тақырыптың анық емес қалпы. Ғылыми жүйе мен хаостың айырмасы – бірі ғылыми, екіншісі үстірт пікір болуында; бірінің рационалдық таным, екіншісінің догмаға құрылуында. Осындай үстірт ойлау арқылы Қорқыттың тарихи прототипі, музыкалық мұрасы тұсындағы таным теңдігін бұзып жүргендер аз емес. Олардың басым бөлігі өзіндік ұстанымы бар ғалымдар емес, жалпы ағымға еріп жүрген «көпшілік». Бүгінде бұл жай ғана қайшылық емес, үстірт пікірлердің генераторына айналып отырған мәселе. Оның аяғы тұрақты қалпын жоя бастаған жүйенің тепе-теңдікті сақтай алмай, бифуркациялық нүктеге жақындауына алып келуде.

Музыка – синергетикалық симбиоз. Синкретизм теориясы оның тұтас құбылыс аясында бой көрсетіп, бері келе жіктеліп шығатынын дәлелдеп берді. Мысалы, алғашқыда сарын немесе сарнау бақсылық үрдіс аясында көрінсе, жеке музыкалық өнер ретінде қалыптасуы кейінгі дәуірлерге тән. Демек көне дәуірлерді сөз еткенде музыканы әлі қалыптасып болмаған өнердің бір арнасы ретінде сөз ету асығыстық болады.

Қазақ халқының музыкалық мұрасы көпқабатты құбылыс. Сонау көне, орта түрік дәуіріндегі ру-тайпалардың тіршілігі мен дүниетанымынан орын алған мәдени-музыкалық құбылыстардың авторлық сипатынан гөрі ұжымдық болмысы үстем. Олар арғы жерде діни–мистикалық мазмұнда көрінсе, бері келе халықтық сипатқа ие болған. Көне түрік тайпаларының мәдениеті тұсында музыка мен поэзияның жіктелуі, жеке музыкалық-шығармашылық тұлға туралы айту ертеде болады. Бұл мәселеде тарихи-мәдени құбылыстардың көпқабаттылығын ескеретін кез жетті. Бұл мәселелерді біз эпикалық дәстүр аясында сөз еткен едік.

Егемендік алған кезден бергі жерде музыкатану саласы бойынша жазылған зерттеулер аз емес. Біршама кандидаттық диссертациялар қорғалып, көптеген тартымды ғылыми мақалалар жазылды. Әрине, олардың бәрін бірдей ерекше құбылыс деуге болмас. Соңғы онжылдықта жазылған кейбір жұмыстардан ғылыми методологияны былай қойғанда стильдік олқылықтардың да орын алып отырғанын көріп жүрміз. Ғылыми теория емес, қарапайым баяндау, эмпиристік бақылау үлгісінде жазылған жұмыстардың ғылыми танымның дамуына көлеңке түсіріп жататыны да шындық.

Бүгінде халық музыкасын зерттеу ісінен орын алып отырған жайттардың бірі – ғылыми ақиқат талаптарын аттап өтіп, дәлелі аздау болжамдарға орын беру. Расында

бір кездері болжам ретінде айтылып, ақиқаты ашылмаған мәселелер араға біршама уақыт салып аксиомаға айналып кетуде. Бұл жердегі кемшіліктердің дені зерттеу тәсілдеріне барып тірелетін секілді. Өз кезінде тиісті бағасын алмаған болжамдар кейін жас зерттеушілер тарапынан ғылыми ақиқат ретінде қабылданып жатады.

Қазақ халқының музыкалық мәдениеті қаншама зерттелді десек те, ұлттық мұрамыздың әлі де сөз ететін танымдық мәселелері аз емес. Бұл күрделі мәселеге музыка зерттеушілері де, күйші-орындаушыларымыз да, қарапайым өнерсүйер қауым да өз үлестерін қосып келеді. Бірақ көне мәдениетіміздің зерттеле қоймаған салаларына келгенде кібіртіктей беретініміз де бар. Тіпті кәсіби зерттеушілеріміздің де тайғанақтап жататын кездері кездеседі. Соның салдарынан баспасөз беттерінде қисынға келмейтін, кейде үстірт айтылған пікірлер де бой көрсетіп жатады. Осының бәрі айналып келгенде музыкалық мәдениетімізді зерттеуде, оның болмыс-бітімін анықтауда елеулі кедергілер тудырып отыр.

Айталық, осы кезге дейін халқымыздың музыкалық аспаптары біршама зерттелді. Соңғы кездері домбыра аспабының ұлттық брендке айналуы ғасырлар бойғы құндылықтарымызды жаңа деңгейден зерттеуге жол ашып отыр. Бізде халқымыздың музыкалық аспаптарына байланысты түрлі мәліметтер аз емес. Олар әр жылдары жинақталып, зерттелген. Бірақ соңғы бірер ғасырда жеткен деректердің дені музыкалық аспаптардың сипаттамасына қатысты болып отыр.

Жалпы музыкалық аспаптарымыз туралы жазбалар қалдырып, оларды жинау ісі XIX ғасырдағы А.Е.Аллекторов, А.Э.Бимбоэс, Г.И.Гизлер, А.И.Левшин, Р.А.Пфеннинг, С.Г.Рыбаков, А.Ф.Эйхгорн сияқты ориенталистердің еңбектерінен бастау алса, ғылыми негізде зерттелуі П.Аравин, Н.Тифтикиди, Б.Сарыбаев, Т.Жұмалиева, Б.Ысқақов, П.Шегебаев, т.б. мамандардың ғылыми ізденістерімен сабақтасып жатады. Солардың арасынан халқымыздың мәдени өмірінен кең орын алған домбыра мен қобыздың орны ерекше. Олардың шыққан дәуіріне келгенде халық аспаптарының көрнекті зерттеушісі Б.Сарыбаевтың *«қобыз и домбыра появились примерно в одно и то же время, то есть в более поздней стадии развития инструментария»* деп жазғаны бар (Сарыбаев, 1967: 122-126). Бұл пікірдің музыкалық аспаптардың өзі емес, олардың репертуарына қатысы басымдау ма дейміз.

Бізге жеткен жазба деректерге қарасақ, домбыра мен қобыздың кең тараған кезі – XIX ғасыр. Сол тұста А.Ф.Эйхгорн өзінің музыкалық аспаптар каталогында домбыра аспабына мынадай сипаттама беріпті: *«Думбра, род лютни о двух струнах (То же самое что балалайка русских и доммер калмыков). Самый обыкновенный и распространенный национальный инструмент между степными кочевниками, киргиз-кайсаками»* (Эйхгорн, 1885: 16).

Ориенталист-капельмейстердің назарынан қобыз аспабының құрылымы да тыс қалмаған: *«Коус, известный также под именем кобыз. Большая скрипка о двух струнах из конского волоса, со смычком (очень древний и редкий экземпляр с подвешанными железными погремушками). Обыкновенный инструмент странствующих киргизских рапсодов, на котором они аккомпанируют себе, исполняя баллады, легенды и эпические песни о народных героях (смычковый инструмент)»* (Эйхгорн, 1885: 5), – деп жазған.

XX ғасыр бойында шетел ориенталистерінің түрлі басылымдарда жарық көрген осындай эмпиристік мәліметтері жинақталып, ғылыми оралымға да түсе бастады. Қазірде этноорганистика мәселелерін қазақ және шетел этномузыкалогиясы аясында салыстырмалы-типологиялық негізде зерттеу ісі де жолға қойылып келеді (Бариебаева, Сабырова, 2020: 72-74). Енді бір зерттеушілеріміз халқымыздың ән салу дәстүрінен көне тотемдік наным көріністерін іздеп, архаикалық мәдениет мәселелеріне зер салуда (Сабырова, Муканова, Исаметова, Султанова, 2020: 150-168). Бірақ мұндай ізденістердің ғылыми–теориялық дәрежесі белгілі бір межемен шектеліп келеді.

Ел мұрасын зерттеудегі келесі бір кемшілігіміз – бұрын жарық көрген еңбектерге сын көзімен қарамау, сол басылымдарда орын алған олқылықтарды қаз қалпында қайталау.

Зерттеу әдістері. Бүгінгі музыкатану ғылымы қазақ халқының музыкалық мәдениетін аспаптық, вокалдық деп екі салаға жіктеп, одан әрі жанрлық ерекшеліктеріне ойысу дәуірінен өткен. Сан рет айтылып, талай рет жазылған баяндау, сипаттау яки жинақтау арқылы танымды тереңдету киын. Ендігі жерде соны жаңа методологиялық ізденістер аясында сөз етіп, тақырыпты жаңа қырынан ашуға бет қойған жөн. Осы мақсатқа орай герменевтикалық зерттеу тәсіліне кең орын берілді. Күні бүгінге дейін зерттелген тақырыптар мен жарық көрген еңбектердің озығы қайсы, тозығы қайсы? Халық музыкасы, оның көрнекті өкілдері туралы ізденістердің дұрысы қайсы, бұрысы қайсы? Осыларды анықтау керек пе, әлде жауырды жаба тоқып ілгері кете береміз бе?

Ілім-білімі озық елдер бұрын жазылған еңбектердің барлығын дерлік герменевтикалық сүзгіден өткізіп, ақ-қарасын ашып келеді. Сонда кейінгі жас буын ғылымның қия жолынан адаспайтын болады. Осындай түрлі мәдени-музыкалық құбылыстарды салыстыра, сабақтастыра зерттеу барысында синхрондық және диахрондық тәсілдерін пайдаланудың маңызы зор. Олар фольклортану ғылымының төл танымдық құралдары болып табылады.

Сонымен қатар музыкалық аспаптардың ұқсастықтары тұсында салыстырмалы-типологиялық тәсіл, түп-тегіне келгенде тарихи-генетикалық зерттеулерге жүгініп отырдық.

Мақалада сөз болып отырған ең басты методологиялық жаңалық – синергетикалық тұтастық, яғни музыка мәдениетінің даралығы мен кешенділігі. Өзге елдер ғылымында музыкалық синергетика мәселелері біршама зерттелген болса, бізде бұл салаға әрі дүре тиген емес. Рас, оның кейбір мәселелерін, атап айтқанда эпикалық дәстүр аясындағы көріністерін арнайы сөз еткен едік (Қоңыратбай, 2021: 35-44). Синергетикалық тәсіл тарихи-мәдени, яки мәдени–музыкалық құбылыстарды өзара сабақтастық пен бірлікте қарастыратын кешенді тәсіл. Оның сүйенетін таяныштары мыналар: аттрактор, бифуркация, сызықтық емес жүйе, ашық жүйе, флуктуация, хаос, тәртіп және синергия (Хакен, 1980).

Әрине, бір мақала көлемінде осыншама мәселелерді қамтып, оларды ғылыми оралымға түсіру мүмкін емес. Десек те тақырыптың бағытына қарай халық музыкасын зерттеудің синергетикалық мәселелерін қарастырып, оның танымдық категорияларын ғылыми оралымға қосуға тырыстық.

Нәтижесі және талқылау. Музыкалық фольклортану ғылымының бір мақсаты – халқымыздың ғасырлар елегінен өткен музыкалық аспаптарын топтастыру, яғни классификациялау. Халық аспаптарын әлемдік музыкатану ғылымының талаптары тұрғысынан топтастыру бізде Б.Сарыбаев еңбектерінен бастау алады. Өткен ғасырдың 70-80-жылдары зерттеуші төл музыкалық аспаптарымыздың құрылымына ерекше мән беріп, олардың біршама толық сипаттамасын жасаса (Сарыбаев, 1981), Н.Тифтикиди – аспаптық музыкалық дәстүр (Тифтикиди, 1966: 44-47), Л.Тарасова – үш дауысты күйлер табиғатын сөз еткені бар (Тарасова, 1967: 196-200). Кейінгі жылдары үш дауысты күйлердің жеке үлгілерін белгілі музыка маманы Жарқын Шәкәрімов те орындап жүрді. Алайда қазақтың аспаптық музыкасындағы үш дауысты күйлердің табиғаты бізде арнайы зерттелген емес.

Халқымыздың музыкалық мәдениетінде үш дауысты күйлер болды деген пікірдің астарында көп ішекті музыкалық аспаптардың жатары анық. Соңғы жылдары зерттеушілеріміз жетіген мен шертер аспабын атап келеді: бірі – жеті, екіншісі – үш ішекті музыкалық аспаптар. Сол негізде қазақ музыкасы жеке дауысты (монодиялық) аймаққа кірмейтін ерекше құбылысқа айналып бара жатқандай.

Халық аспаптарына арналған еңбектерінде Б.Сарыбаев жетіген аспабын «жеті» және «аған» (ән, әуен) деген семантикадан тудырып, «жетіган» деген қисын ұсынғаны бар. Мұндағы «жеті» – түрік, «аған» – араб сөзінен алынған-мыс. Одан әрі ғалым «Сибирский вестник» басылымындағы деректерге жүгініп, жетіген – жеті темір ішегі бар музыкалық аспап деген түйін жасаған (Сарыбаев, 1967: 123). Қазақ халқында жетігенге ұқсас аспаптардың болғандығын дәлелдеу барысында «Үш қыз» ертегісіне жүгінеді. Сол арқылы жетіген мен гусли аспаптарының құрылымы бір-біріне өте жақын деген тұжырым жасаған.

Музыкалық аспаптарымыз жан-жақты зерттеле қоймаған өткен ғасыр үшін мұндай ізденістердің маңызды екені рас. Алайда ғылыми танымның бүгінгі тұрғысынан келгенде әлі де тереңдете, жетілдіре түсетін тұстары жоқ емес. Мысалы, Б.Сарыбаев жүгінген ертегі – фольклордың қиялға құрылған прозалық жанры. Халқымыздың ғасырлар бойғы ой-арманы мен қиялын қамтыған ертегілерден тарихи шындықты іздеуге болмайды. Ертегі – өтірікке құрылған жанр. Тазшаның қырық өтірігі, орыс ертегілеріндегі «по усам текло, в рот не попало» деп келетін жолдар ертегінің болмысын анықтай түседі.

Жетіген мен гусли аспаптарының құрылымында ұқсастық болса да, ол аспаптардың өмір сүрген мәдени-музыкалық ортасы тіпті бөлек. Бұл екі аспапты бір түбірден тарату – ислам мен христиан мәдениетін түйістірумен пара-пар. Сондықтан жетіген қай халықтың музыкалық мәдениетінен алғаш орын тепті? Оның қазақ музыкасындағы көріністері қайсы? – деген мәселелер анықтауды қажет етеді. Аспаптың жеті темір ішегі туралы мәлімет жетігеннің XIX ғасырдағы үлгісіне қатысты айтылған. Сол себепті бұларды нақты ғылыми айғақ ретінде қабылдау қиын.

1965 жылғы экспедиция материалдары негізінде үш дауысты күйлер табиғатын сөз еткен Л.Тарасованың пайымдауынша негізгі әуен жоғарғы ішекте жүріп, төменгі екі бурдондық дауыс аспаптық сүйемел қызметін атқарады. Мұндай мәселелерді халқымыздың музыкалық дәстүріне негіздеп сөз еткен дұрыс болар еді. Өкінішке

орай мақалада дәстүр мәселесі ұмыт қалған. Сол себепті экспедициялық сапарда М.Әзімхановтан жазылып алынған күйлер бізге қалай жеткен? Негізгі орындаушылары, олардың ұстаз-шәкірттері кімдер? Жалпы қазақтың аспаптық музыкасында үш дауысты күйлерді насихаттайтын дәстүрлі орта болған ба, жоқ па? – деген мәселелер зерттеуші назарынан тыс қалған.

Бірқатар зерттеушілеріміз музыкалық аспаптарды дыбыс шығару ерекшелігі жағынан топтастырып, олардың тегі мен табиғатына тереңдеп бара қоймады. Ғасырлар бойы дамыған музыкалық аспаптардың генезисі, стадиялығы, типологиясы сияқты танымдық мәселелер күн тәртібіне тиянақты түрде қойылған емес. Осының салдарынан «фольклор аспаптары», «халық аспаптары», «ұлт аспаптары» деген этнографиялық терминдердің ара-жігі ажыратылмай, тұтас күйінде қолданылып келеді. Оларды өзара тең ұғымдар қатарында қабылдап жүргендер де жоқ емес. Осындай қойыртпақ пікірлер музыкалық аспаптарымыздың стадиялық даму белестерін анықтау ісінде елеулі кедергілер тудырып отыр.

Бізде аспаптық музыкамыздың стилі зерттелсе де, музыкалық аспаптарымыздың даму, жетілу жолдарын анықтау жағы кенже қалып келеді. Бұл пікірдің аспап атауларының этимологиясы мен семантикасына да қатысы бар. Қазірде домбыра аспабын өзге аспаптардан биік шығардық. Домбыраның басты ерекшелігі – қоңыр үнділігі деп марапаттадық. Бірақ бұл көзге көрініп, құлаққа естіліп тұрған, зерттеу нысанының беткі қабатында жатқан ерекшелігі. Сонда оның жаңалығы, ғылыми танымға қосар үлесі неде? Егер мәселені домбыраның «қоңыр» үнді акустикасына әкеліп тірейтін болсақ, ол Алтайды мекендейтін түркі тектес халықтардың бәріне ортақ. Сонда домбыраның ұлттық болмысы қайсы?

Халқымыздың музыкалық аспаптары қай заманда туған? Даму белестері мен жетілу жолдары қайсы? – деген мәселелер музыкатану ғылымында әлі күнге тиянақты түрде сөз болған емес. Осындай жағдайда халық аспаптарын классификациялауда қандай принциптерге табан тіреуіміз қажет.

Бізде халық аспаптарын топтастыруға қатысты пікірлер аз болған жоқ. Ғылымның бүгінгі талаптары тұрғысынан олар аэрофондар (үрмелі), хордофондар (ішекті) және идиофондар (ұрмалы) деп негізгі үш салаға жіктеліп жүр. Ішкі бөліністері тағы бар. Бұл топтарға қандай аспаптардың жататынын кезінде Б.Сарыбаев жасаса, кейінгі зерттеушілер толықтыра түсті. Солай бола тұрып музыкалық аспаптардың стадиялық белгілері әлі күнге сараланған емес. Яғни көптеген музыкалық аспаптарымыздың қайсысы фольклорлық, қайсысы халықтық, қайсысы ұлттық сатыға көтерілгенін анықтау мәселесіне дүре тимей келеді. Музыкалық репертуары өз алдына бір мәселе.

Музыкалық аспаптар – халық мәдениетінің көрінісі. Оның арқауында қазақ халқының ғасырлар бойғы эстетикалық талап-талғамдары, музыкалық шығармашылығы, дыбыс, үн-әуен қуатының тыңдаушыларға тигізген әсері жатады. Өр дәуірдің өзіне тән үн-әуені болады десек, біздегі халық музыкасының үлгілері осы тұрғыдан да межелене қойған жоқ.

Фольклорлық сатыдағы музыкалық аспаптардың көнелігі айқын. Олардың құрылымы қарапайым, дыбыс шығару мүмкіндіктері де шектеулі. Мысалы, асатаяқ, тайтұяқ, қоңырау, кепшік, шындауыл сияқты аспаптар белгілі бір ырғаққа құрылған шулы дыбыстар ғана шығарады.

Осы сатыдағы музыкалық аспаптардың келесі тобын сазсырнай, үскірік, үлдек сияқты көне үрмелі аспаптар құрайды. Бұл аспаптарда көлемі мен интонациясы шағын музыкалық әуендер орындалған. Бұл екі топқа жататын аспаптардың архаикалық сипаты айқын, олар көбіне фольклорлық сатыда көрінеді.

Қоғамның дамуы секілді музыкалық аспаптар да үнемі қозғалыс, даму, жетілу үстінде болады. Ел қажетіне жараған, оның музыкалық-эстетикалық талғамын қанағаттандырған аспаптар ғана халықпен бірге жасап, қоғам дамуының келесі сатыларына көтеріліп отырған. Көне музыкалық аспаптардың стадиялығы дегеніміз – осы.

Ішекті музыкалық аспаптарға келгенде жағдай өзгере түседі. Ысқышты және шертпелі болып жіктелетін ішекті аспаптар фольклорлық сатыдан өтіп, халықтық, ұлттық белестерге көтерілген. Ертеде бақсылар орындаған көне сарындар өнер емес, тәңірмен байланыс орнату құралы ретінде қабылданған. Бұл – мифтік ұғым, фольклорлық саты.

Бері келе бақсы сарындары негізінде шағын аспаптық музыка үлгілері пайда болған. Шекті аспаптардың қайсысы көне, қайсысы кенже құбылыс деген мәселе де анықтауды қажет етеді. Ысып тартылатын аспап архаикалық құбылыс па, әлде шертпелі аспап көне ме? Бұл мәселені анықтау кезінде олардың музыкалық репертуары мен орындау техникасына да көңіл бөлу қажет.

Осы кезге дейін жазылып, жарық көрген еңбектердің бәрінен бірдей ғылыми әдіснама іздей беруге болмайды. Бұл әсіресе музыка өнері саласындағы ізденістерге тән көрініс. Мысалы, көлемді болса да хрестоматиялық сипатта жазылатын оқу құралдарының ғылыми танымға қатысы шамалы.

Елеулі кемшіліктер ұлттық музыка тарихына арналған еңбектерден де көрініс беріп жатады. Олардың бірқатары қарастырып отырған мәселені жаңа методологиялық деңгейде қарастырмай, бұрын сан рет жазылған деректерді қайта баяндаумен шектеледі. Соның бір үлгісі – «Қазақ халқының дәстүрлі музыкасы» (Жұмалиева, Ысқақов, 2005: 256-282). Бұл еңбектің «Қазақ халқының аспаптық музыкасындағы дәстүрлі жанрлар» деп аталатын тарауында Қорқыт туралы бұрыннан мәлім деректер қайта берілген. Солардың арасынан А.Жұбанов келтірген Қорқыт туралы аңызды атап айтуға болады. Кітапта аңыз толық баяндалса да, түпнұсқасына ғылыми сілтеме жасалмаған (Жұмалиева, Ысқақов, 2005: 287–288).

Сілтеме демекші, кезінде бұл аңызды А.Жұбанов та сілтемесіз жазыпты. Ғалымның 1942 жылы жарық көрген кітабының Ықылас туралы тарауында Қорқытқа қатысты бұл аңыз жоқ еді (Жұбанов, 1942). Кейін толықтырып, жеке-жеке кітап етіп бастырған еңбектерінің бірі – «Ғасырлар пернесінің» «Ықылас» деген тарауында ғалым Қорқыт есіміне байланысты аңызды толық келтірген. Бірақ аңызға ғылыми сілтеме жасалмаған (Жұбанов, 1975: 253-254).

Мұны айтып отырған себебіміз, Қорқыт туралы дәл осы аңызды ХІХ ғасырдың екінші жартысында В.Вельяминов-Зернов хатқа түсіріп, алғаш рет жариялаған еді (Вельяминов–Зернов, 1859: 272). Баспа жүзін көріп, ауызекі баяндалатын аңыздан жазба ескерткішке айналған сол дереккөздің ғылыми оралымға түспей келуі, әрине, кейінгі зерттеушілер үшін сын. Сол себепті күні бүгінге дейін әркім Қорқыт туралы аңызды тұңғыш рет жариялап отырғандай баяндап келеді. Мұның компиляция,

яғни жаңалығы жоқ қайталау екенін ғылыми жұртшылық жақсы түсінеді. Оның себебін Қорқыт тақырыбына қалам тартып жүрген авторлардың ғылыми-теориялық дайындығынан іздеген ләзім.

Бірақ қомақты еңбектегі дәлсіздік пен ұшқарылық мұнымен ғана шектелмейді. Автор әр жылдары ғылыми болжам түрінде айтылған, түпнұсқа емес, өзге авторлардың жазғанына сүйенген ұшқары пікірлерді тізіп, көпшілікке ұсына берген. Осындай үстірт айтылған пікірлер бір еңбектен екінші еңбекке көшіп, оқырмандарды әбден шатастырып келеді. Олардың негізгілері мыналар:

1. Қорқыттың «әкесі түркілердің оғыз тайпасынан болған, шешесі – қыпшақ тайпасының Қайы руынан шыққан»;

2. «Әбілғазының «Түрік шежіресінде» Қорқыттың бес ханға уәзір болғанын көрсетті»;

3. «Аңыз желісінде 95 жасында қайтыс болғанымен, аңыздарда Рашид-ад-Диннің еңбегінде, «Оғызнамеде» Қорқыттың 295 жыл өмір сүргені ескертіледі»;

4. «Қорқыттың бүкіл ғұмыры туралы мәлімет Ш.Уәлихановтың еңбектерінде бар, ол әсіресе «Қорқыт кітабы» атты батырлық эпоста жинақталған аңыздарға сүйене отырып жазған»;

5. 1975 жылы қобызшы Нышан Қорқыттың тоғыз күйін жазып қалдырды» (Жұмалиева, Ысқақов, 2005: 288-289).

Енді осы пікірлердің несі дұрыс, несі бұрыс екеніне жеке-жеке тоқталып өтейік.

1) «Түрік шежіресі» – тарихи дереккөз. Онда Қорқыттың қайы елінен шыққан Қарақожаның ұлы екені айтылады (Кононов, 1958: 57), бірақ анасы туралы мәлімет жоқ. Оның үстіне оғыздардың қайы ұрығы ешқашан қыпшақ тайпасының құрамында болмаған. Қайы деп отырғаны түрікмен құрамындағы гокландар (Кононов, 1958: 96). Ал Ә. Қайнарбаевтың Қорқыттың тегі – қазақ, анасы – ноғайлы деген мәліметі аңызға құрылған. Сондықтан тарихи шындыққа қатысы шамалы (Қорқыт атаның даналық сөздері, 2019). Қорқытты біресе оғыз заманы, біресе ноғайлы дәуірімен байланыстыру соның дәлелі.

2) Әбілғазы жазбасында Қорқыттың бес емес, үш билеушінің тұсында уәзір болғаны жазылған. Солардың бастысы – Инал Йабы (Кононов, 1958). Мұндағы «бес» деген сан Қорқыт туралы қалам тартқан компиляторлардың барлығына ортақ қателік.

3) Аңыз – тарихи оқиғалардың елесімен туса да, онда тарихи датаның болмайтыны фольклортанушыларға жақсы мәлім. Сондықтан Қорқыт «аңыз желісінде 95 жасында қайтыс болған» деген сөздің қисыны шамалы. Бізге жеткен аңыздарда ондай мәлімет кездеспейді. Қорқыт 295 жыл өмір сүрген деген дерек Әбілғазыда кездессе (Кононов, 1958: 57), 95 жыл өмір сүрді деген мәлімет шежіресінің А.Туманский жасаған аудармасында көрсетілген (Абулғазы, 1897: 40). Осы мәліметтердің байыбына бармай жатып цифрларды шатастырып, қойыртпақ жасап, көпшілікке ұшқары пікір ұсынудың ғылыми танымға қатысы не?

Рашид ад-Диннің қай еңбегінде Қорқыт туралы мәліметтің бар екенін автор ашып жазбаған. Кезінде оны біз көрсетіп, ғылыми оралымға түсірген едік. «Оғызнамеде» Қорқыттың өмір жасы туралы ешқандай дерек жоқ. Бұл да үстірт мәлімет.

4) Шоқанда «Қорқыттың бүкіл ғұмыры туралы» дерек жоқ. Ғалымның еңбектерінен «у киргизских шаманов есть легенда о Хорхуте, первом шамане, ко-

торый научил играть на кобзе и петь сарн» (Валиханов, 1958) деген жолдарды ғана оқимыз. Шоқанды «Қорқыт ата кітабындағы» аңыздарға сүйенген деген пікірдің де ғылыми негізі олқы. Шоқан «Қорқыт ата кітабы» туралы ауыз ашпаған, бәлкім ондай жазба ескерткіштің барын білмеген. Өйткені Ватикан мен Дрезденде сақталған жазбаны В.Бартольд XX ғасырдың 20-жылдары ғана аударып, алғаш рет әдеби-ғылыми оралымға қосқан еді.

Сол сияқты кітаптағы Қорқыт туралы аңызды «XIX ғасырда Шоқан жазған, кейіннен Ә.Диваев толықтырған, А.Жұбановтар қайта жазған» (Жұмалиева, Ысқақов, 2005: 290) деген пікір де дәл емес. Шоқанның 5 томдығынан «қайда барсаң да Қорқыттың көрі» деп келетін аңыз туралы мәлімет таппадық. Ә.Диваевта Қорқытқа байланысты екі мақала бар (Диваев, 1992: 197-200). Оның екеуінде де Қорқыттың мазары сөз болып, аяғының қабірден шығып жататыны туралы аңыз ғана айтылады. Қорқыттың көрі туралы аңыз жоқ. А.Жұбанов бұл аңызды қайта жазбаған, оның желісін баяндап қана шыққан.

5) 1975 жылы Нышан Қорқыттың тоғыз күйін жаздырды деген пікір шындыққа мүлде жанаспайды. Нышан өз сарындарын Қорқыт күйлері ретінде ұсынбаған. Оның қобызбен тартқан сарнауларының Қорқытқа қатысы не? Бұл сауалдың жауабы әлі күнге айтылған емес. Мұның алғашқысы аспаптық, соңғысы аспаптың сүйемелдеуімен орындалатын бақсылық сарын емес пе.

Екінші, Нышаннан жазып алынған сарнаулардың саны тоғыз емес, он үш. Олардың таспаға жазылған түпнұсқасын YouTube.com жүйесіне енгізгенімізге де біраз уақыт болды (You Tobe. com. Нышан сарын 1,2). Түпнұсқадағы сарнаулар мен аңыздардың болмысы бүгінде жарияланып жүрген «Қорқыт күйлері», «Қорқыт аңыздары» деген мәтіндермен мүлде үйлеспейді. Түпнұсқа басқа, көпшілікке Қорқыт мұрасы ретінде ұсынылып жүрген мәтіндер өзге. Соған қарамастан Қорқыттың күйлерін Нышан жеткізді деген дақпырт баспа жүзіне шығып, ғылыми танымға жалған ақпарат – фальш элементі еніп келеді. Бұл мәселені бірнеше рет ғылыми мәселе ретінде көтеріп едік (Kongyratbay, 2015), бірақ мән беріп жатқандар шамалы. Р. Әлімбеков пен Ә. Қазақбаев сол ескі пікірлерді қаз-қалпында қолданып, мәселені одан әрі ушықтыра түскен (Әлімбеков, Қазақбаев, 2019: 161–171). Кейбір ғалымдарымыз кезінде Қорқыттың авторлығымен жарық көрген «Елім-ай» жинағына әлі күнге сілтеме жасап, өз еңбектерінде қолданып келеді (Утеғалиева, 2016).

Этнография мен фольклортану ғылымдарының талаптары бойынша дәстүрлі музыка (күй тарту, жыр айту) өнерінің генезисін бір ғана жағдайда анықтауға болады. Ол – көне замандардан бері үзілмей келе жатқан күй тарту немесе жыр айту дәстүрінің болуы. Оның ғылыми-методологиялық мәселелерін В.П.Аникин кезінде сөз еткен (Аникин, 1980).

Дәстүр дегенде ғалымдар бүгінде арнайы музыкалық оқу орындарында дайындалып жатқан домбырашы, қобызшы, сыбызғышы, жыршы, әнші мамандарды айтып отырған жоқ. Аталған өнер арналары Қазақстанның әр түрлі аймақтарына тән болса да, білім беру, оқыту жолымен Арқада – сыбызғышы, Батыста – қобызшы, Жетісуда – жырау-жыршы дайындауға да әбден болады. Бірақ мұндай іс-шаралардың мәдени сипаты болса да, ұлттық үн-әуеніміздің тегіне қатысы шамалы. Басқаша айтқанда, әлгі сарындар ұлттық код деңгейінде тануға келмейді. Ол үшін ғасырлар бойы үзілмей,

ұрпақтан-ұрпаққа, атадан-балаға беріліп келе жатқан, тіпті кешегі XX ғасыр бойында өнер сахнасынан түспеген қобыз сарындарын тарту дәстүрінің болуы шарт. Өзгені ғылыми таным қабылдамайды.

Кейбір зерттеушілер сарын мен күйдің айырмасын жете түсінбейтін секілді. Қорқыт – шамандық наным өкілі болса, оның заманында бақсылар тартқан қобыз сарындарының болуы мүмкін. Бірақ олар күй емес. Сарын мен күй – қазақ музыкасының дамуындағы екі түрлі саты, екі басқа кезең.

Мистикалық мазмұндағы сарын тартқан бақсылар өздерін өнер иесі емес, емші, сәуегөй санаған. Оның биге ұқсас қимылдары, жыр үлгісіндегі поэзиялық мәтіндері бақсылық сарындары бір-бірінен дараланбаған тұтас құбылыс. Олар өнер дәрежесіне көтеріліп, би, поэзия, музыка болып жіктелмеген. Сондықтан өнер түрлерінің синкреттік тұтастығы сатысында қобыз күйлері туралы сөз қозғаудың ғылыми негізі олқы. Өнер түрлерінің пайда болу, даму, жетілу ерекшеліктерін түсінбеудің бір көрінісі – осы.

Арғы жердегі бақсы сарындарын айтпағанда Ықылас жеткізген қобыз күйлерінің де архаикалық сипаты жақсы сақталған. Қобыз күйлеріне тән музыкалық интонациялардың типологиясын осы белгілерінен іздеу қажет. Оған тән үн-сарындарды түрікмен музыкасынан да кездестіруге болады. Бірақ бұл ұқсастықтардың сыры бізде типологиялық немесе генетикалық тұрғыдан зерттелген емес.

Қорытынды. Бір-бірімен сабақтасып жатқан мәдениет, өнер және музыка – халқымыздың ғасырлар бойы жасаған асыл қазыналары. Оларды танымдық мүмкіндіктерін зерттеу қандай қажет болса, кезінде жіберілген кемшіліктерін саралаудың да маңызы соншалықты зор. Ендігі жерде ұлттық құндылықтарымызды құрғақ баяндау тәсілінен арылып, жаңа танымдық ізденістерге жол ашудың кезегі келіп отыр. Бұл мақаламызда сондай арналардың бірі – синергетика мен оның танымдық таяныштарын сөз етуіміздің себебі осында.

Бұл тұстағы тағы бір мақсатымыз – OR11465467 нөмірлі бағдарламалық-мақсатты қаржыландыруға (БМҚ) негіздей отырып «Әдебиеттану және өнертану саласындағы қоғамдық сананы жаңғырту жағдайында жаңа гуманитарлық білімді қалыптастыру және инновациялық зерттеулер жүргізу: әлемдік тәжірибе және отандық практика» жобасы аясында жазылды.

ҚР БҒМ Ғылым комитеті қаржыландырған OR11465467 «Әдебиеттану және өнертану саласындағы қоғамдық сананы жаңғырту жағдайында жаңа гуманитарлық білімді қалыптастыру және инновациялық зерттеулер жүргізу: әлемдік тәжірибе және отандық практика» жобасы аясында жазылды.

Коныратбай Т.А.

Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: tynysbek55@mail.ru

ORCID: 0000-0003-3012-5966

Синергетические аспекты изучения музыкального наследия казахского народа

Аннотация. В основе настоящей статьи лежат проблемы изучения музыкального наследия казахского народа, дошедшего до наших времен из глубин многих столетий. Познавательные возможности

многих музыкально–культурных явлений, тесно связанных между собой, рассматриваются в рамках синергетической теории.

В процессе изложения материала определенное место отводится герменевтическому анализу ранее обнаруженных работ и публикаций, в которых обнаруживаются ошибочные суждения о природе музыкального наследия казахского народа. Это касается исследований, опубликованных в 60-80-е годы прошлого столетия, в которых нашли отражение неточные суждения. Все эти вопросы изучены с новой методологической позиции. В процессе разработки темы в научный обиход внедрены такие понятия синергетики, как бифуркация, флуктуация, нелинейность, хаос.

Уделено должное внимание отдельным неверным суждениям о хордофонах, которые нашли отражение при изучении музыкальных инструментов казахского народа. В процессе герменевтического анализа определены как познавательные возможности, так и компилятивный характер подобных суждений. Охарактеризованы многочисленные неточности, излагаемые в связи с изучением облика Коркута и кобыза. В целом, методологическую основу настоящей статьи составили познавательные категории синергетики.

Ключевые слова: бифуркация, кобыз, типология, синкретизм, фольклор, флуктуация

Kongyratbay T.A.

M.O. Auezov Institute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: tynysbek55@mail.ru

ORCID: 0000-0003-3012-5966

Synergistic aspects of the study of musical heritage Kazakh people

Abstract. This article is based on the problems of studying the musical heritage of the Kazakh people, which has reached our time from the depths of many centuries. The cognitive possibilities of many musical and cultural phenomena, closely related to each other, are considered within the framework of synergistic theory.

In the process of presenting the material, a certain place is given to hermeneutic analysis of previously published works and publications in which erroneous judgments about the nature of the musical heritage of the Kazakh people are found. This applies to studies published in the 60s and 80s of the last century, which reflected inaccurate judgments. All these issues have been studied from a new methodological position. In the process of developing the topic, such concepts of synergy as bifurcation, fluctuation, nonlinearity, chaos have been introduced into scientific usage.

Due attention is paid to individual misconceptions about chordophones, which were reflected in the study of musical instruments of the Kazakh people. In the process of hermeneutic analysis, both cognitive capabilities and the compilative nature of such judgments are determined. Numerous inaccuracies are described in connection with the study of the appearance of Korkut and mare. In general, the methodological basis of this article was the cognitive categories of synergy.

Keywords: bifurcation, kobyz, typology, syncretism, folklore, fluctuation

Информация об авторе:

Коныратбай Тынысбек Ауелбекулы – главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, доктор филологических наук, профессор искусствоведения и филологии. *E-mail: tynysbek55@mail.ru, ORCID 0000-0003-3012-5966*

Әдебиет:

Абуль–Гази–Боходур–хан. Түрікмен шежіресі. – Асхабад, 1987. – 98 б. Ауд. А.Туманский.

Аникин В.П. Фольклорлық дәстүр теориясы және оның былиналарды тарихи негізде зерттеу үшін маңызы. – Москва: ММУ, 1980. 331 б.

Әлімбаев Р., Ә. Қазакбаев. Қорқыт туралы аңыздағы тарихи ақиқат (2019). № 90–2 Орси́он, выпуск 35, No.90–2. – Б.161–171 (ағылшын тілінде).

Барыбаева А., Сабырова А. Музыкатанудың төртінші бағыты (дискуссиялық дискурс мәселесі)

бойынша) // Өнертанудың ортаазиялық журналы. Том 5, шығ. 4. 2020. – Б. 72–74. <https://doi.org/10.47940/sajas.v5i4.304>

Бейчерен А.Д. Зияткерлік пайым. Салыстырмалы зерттеулер бойынша құжаттар (1990). №6 (ағылшын тілінде).

Валиханов Ч. Таңдамалы шығармалары. Ред.басқарған А.Маргулан. – Алматы, 1958. – 536 б.

Вельяминов–Зернов В. Башқұртстандағы араб–татар жазуы бар ескерткіш. ЗВОРАО (1859), т.IV, 283–б.; Орыс археология ұйымы Шығыс бөлімшесінің жазбалары. Т.IX, с.272.

Диваев Ә. Тарту. – Алматы, 1992. – 200 б.

Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. – Алматы, 1975. – 368 б.

Жұбанов А. Қазақ композиторларының өмірі мен творчествосы. – Алматы, 1942. – 148 б.

Жұмалиева Т., Ысқақов Б. Қазақтың ұлттық музыкалық аспаптары /Қазақ халқының дәстүрлі музыкасы. – Алматы, 2005. – 557 б.

Кононов А.Н. Хиуа ханы Әбілғазының Түрікмен шежіресі. – М.–Л., 1958. – 190 б.

Қоңыратбай Т., Сұлтанова М., Бекмолдин Н., Оспанов Б., Қоңыратбай Қ. (2015) Түркі әлеміндегі Қорқыт мұрасын зерттеу//Азиялық әлеуметтік ғылым; 11–том, № 21. – С. 55–61. ISSN 1911–2017 E-ISSN 1911 – 2025 10.5539/ass.v11n21p55 (ағылшын тілінде).

Қоңыратбай Т.Ә. Эпикалық дәстүр табиғаты: синергетикалық пайымдау// ҚазМУ Хабаршысы. Филология сериясы 2021. – №1. – Б. 35–44. <https://doi.org/10.26577/EJPh.021.v.181.il.ph4>

Қоңыратбай Т.Ә. Қазақ эпосының этникалық сипаты. – Алматы: балауса, 2016. – 360 б.

Қорқыт атаның даналық сөздері. – Қызылорда: Тұмар, 2019. – 168 б.

Лоскутов А. Ю., Михайлов А. С. Синергетикаға кіріспе. – Москва, 1990. – 272 б. ISBN: 5–02–014475–4.

Сабырова Ә., Мұқанова А.Б., Исаметова К.И., Султанова М.С., Ералиева А.Т. Қазақтың дәстүрлі ән салуына ежелгі тотемдік нанымдардың тигізетін әсері // Орсіон (Венесуэла) V 36.2020.ISSN 1012–1587, Scopus, CiteScore 0,06, Том 36. Арнайы № 27. – Б. 150–168.

Сарыбаев Б. Жетіген – қазақтың көне музыкалық аспабы/ Қазақстандағы халық музыкасы. – Алматы, 1967. – Б. 92–94.

Сарыбаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары. – Алматы: Өнер, 1981. – 208 б.

Тарасова Л. Қазақтың үш дауысты күйлері / Қазақстандағы халық музыкасы. – Алма–Ата, 1967. – Б. 68–70.

Тарих хаосы: хаотикалық модельде күптеген жағдайлардың рөлін және тарихи дәйектіліктерде қажеттілікті білдіреді // Бүгінгі сызықтық емес ғылым (1993), 2–том, №4.

Тифтикиди Н. Ф. Қазақ халқының домбыра музыкасының ырғақтық заңдылықтары // Өнер және шет тілдері. – Алма–Ата, 1966. – Б. 44–46.

Тузов В.В. Синергетика – күрделі жүйелердің өзіндік ұйымдасу үдерісін зерттейтін әдіснама // Библиосфера, 2007, №1.

You Tobe. com. Нышан сарын 1, 2.

Утегалиева С. Қазақ домбырасы мен кобызындағы таразыны компьютерлік зерттеу (2016)//Дәстүрлі музыканың жылнамасы. 48–том, 146–жол – 166–жол. Cambridge University Press онлайн жарияланды: 06 Желтоқсан 2018. DOI: <https://doi.org/10.5921/yeartradmusi.48.2016.0146>

Хакен Г. Синергетика. Ағылшын тіл.ауд. В.И.Емельянова. Ред.басқарған Л.Климонтович, С.М.Осовец. – Москва, 1980. – 405 б.

Хейлз Н.К. Қазіргі әлемдегі жүйесіздік. Әдебиет және ғылым (1990) Итака Нью Йорк, 1990. – 258 б. (ағылшын тілінде).

Эйхгорн А.Ф. Орталық Азия халықтары музыкалық аспаптарының толық жиынтығы. КАТАЛОГ (1885). – СПб., 1885ю – 18 б.

Литература:

Абуль–Гази–Боходур–хан. Родословная туркмен. Пер. А.Туманского. – Асхабад, 1897. – 98 с.

Аникин В.П. Теория фольклорной традиций и её значение для исторического исследования былин. – Москва: МГУ, 1980. – 331 с.

- Алимбеков Р., Казакбаев А. Одна историческая правда в легенде Коркыта (2019). *Orción*, выпуск 35, обычный. No.90–2. – С. 161–171. (на английском языке)
- Барыбаева А., Сабырова А. О четвертом направлении в музыковедении (о проблемах дискуссионной дискуссии)// *Среднеазиатский журнал искусствознания* Том 5. Выпуск 4. 2020. – С.72–74. <https://doi.org/10.47940/cajas.v5i4.304>.
- Бейчерен А.Д. Нелинейная наука и развитие нового интеллектуального видения//*Документы в сравнительных исследованиях* (1990). №6.
- Валиханов Ч. Избранные произведения. Под редакцией А.Маргулана. – Алма-Ата, 1958. – 536 с.
- Вельяминов–Зернов В. Памятник с арабско–татарской надписью в Башкирии. ЗВОРАО (1859), т.IY, 283–б.; Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Т.IX, с.272.
- Диваев А. Дарение. – Алматы, 1992. – 200 с.
- Жубанов А. Струны столетий. – Алматы. 1975. – 368 с.
- Жубанов А. Жизнь и творчество казахстанских композиторов. – Алматы, 1942. – 148 с.
- Жумалиева Т., Ыскаков Б. Казахские национальные музыкальные инструменты /Традиционная музыка казахского народа. – Алматы, 2005. – 557 с.
- Кононов А.Н. Родословная туркмен, сочинение Абул–Гази хана Хивинского. – М.–Л., 1957. – 190 с.
- Коньратбай Т., Султанова М., Бекмолдинов Н., Оспанов Б., Коньратбай К. (2015) Исследование наследия Коркыта в тюркском мире//*Азиатская социальная наука*; Том 11, № 21. – С. 55–61. ISSN 1911–2017 E-ISSN 1911 – 2025. (на английском языке). 10.5539/ass.v11n21p55.
- Коньратбай Т.А. Природа эпической традиции: синергетическое размышление // *Вестник КазГУ. Сер. филолог.*, 2021. – №1. – С.35–44. <https://doi.org/10.26577/EJPh.021.v.181.il.ph4>.
- Коньратбай Т.А. Этнический характер казахского эпоса. – Алматы: Балауса, 2016. – 360 с.
- Мудрые слова Коркута (2019). – Кызылорда: «Тумар», 168 с.
- Лоскутов А. Ю., Михайлов А. С. Введение в синергетику. – Москва, 1990ю – 272 с. ISBN: 5–02–014475–4
- Сабырова А. С., Муканова А. Б., Иссаметова К. И., Султанова М. Е.,Ергалиева А. Т. Влияние древних тотемических верований на казахские традиционные пение. //*Orción* (Венесуэла) V 36. 2020. ISSN 1012–1587, Scopus, CiteScore 0,06. Том, 36. Специальный № 27. – С. 150–168.
- Сарыбаев Б. Древний казахский народный инструмент Джетиган/ *Народная музыка в Казахстане. – Алма-Ата, 1967. – С. 92–94.*
- Сарыбаев Б. Казахские музыкальные инструменты. – Алматы: «Өнер», 1981. – 208 с.
- Тарасова Л. Казахские трехголосные кюи / *Народная музыка в Казахстане. – Алма-Ата, 1967. – С. 68–70.*
- Хаос истории: на хаотической модели, которая отражает роль непредвиденных обстоятельств и необходимости в исторических последовательностях//*Нелинейная наука сегодня* (1993). – Том 2, №4. (на английском языке).
- Тифтикиди Н. Ф. Закономерности ритма домбровой музыки казахского народа // *Искусство и иностранные языки. – Алма-Ата, 1966. – С. 44–46.*
- Тузов В.В. Синергетика как методология исследования процессов самоорганизации сложных систем // *Библиосфера*, 2007.– №1.
- You Tobe. com. Нышан сарын 1, 2.
- Утегалиева С.А. Компьютерное исследование весов на казахском домбре и кыл–кобызе (016) //Ежегодник традиционной музыки. 48, стр.146–166. Опубликовано онлайн Кембриджским университетом Press:06 декабре 2018 года. DOI: <https://doi.org/10.5921/yeartradmusi.48.2016.0146> (на английском языке)
- Хакен Г. Синергетика. Пер. с англ. В.И.Емельянова. Под ред. Л.Климонтовича и С.М.Осовца (1980). – Москва, 1980. – 405 с.
- Хейлз Н.К. Хаос: упорядоченное расстройство в современной литературе и науке. Итака, Нью Йорк, 1990. – 258 с. (на английском языке)
- Эйхгорн А.Ф. Полная коллекция музыкальных инструментов народов Центральной Азии. КАТАЛОГ (1885). – СПб. – 18 с.

References:

- Abul–Gazi–Bokhodur Khan (1897). The pedigree of the Turkmen [Turkmen pedigree]. Per. A.Tumansky. – Askhabad. (in Russ.)

- Anikin V.P.(1980). Theory of folklore traditions and its significance for the historical study of epics [The theory of folklore traditions and its significance for the historical study of epics]. – Moscow: State University (in Russ.)
- Alimbekov R., Kazakbayev A.(2019) One historical truth in the legend of Korkyt. Opción, issue 35, regular. No.90–2.
- Baribaeva A., Sabyrova A. (2020). The fourth area of vusicology (To the problem of the Debatable discourse) Central Asian Journal of Art Studies Volume 5. Issue 4. <https://doi.org/10.47940/cajas.v5i4.304> .
- Beicheren A.D.(1990). Nonlinear science and the development of a new intellectual vision//Documents in Comparative studies, No 6.
- Valikhanov Ch. (1958). Selected works. Edited by A.Margulan. – Alma–Ata (in Russ.)
- Velyaminov–Zernov V. (1859). Monument with an Arabic–Tatar inscription in Bashkiria / ZVORAO, vol. IY; Notes of the Eastern Branch of the Russian Archaeological Society. Vol.IX, p.272. (in Russ.)
- Divaev A. (1992). Donation. – Almaty. (in Kazakh)
- Zhubanov A. (1975). Strings of centuries. [Strings of centuries]. – Almaty. (in Kazakh)
- Zhubanov A. (1942). The life and work of Kazakhstani composers. [Life and work of Kazakhstan composers]. – Almaty. (in Kazakh)
- Zhumaliev T., Yerkakov B. (2005). Kazakh national musical instruments /Traditional music of the Kazakh people. – Almaty. (in Kazakh).
- Kononov A.N. (1957). The genealogy of Turkmens, the work of Abul–Gazi Khan of Khiva. – M.–L. (in Russ.)
- Konyratbai T., Sultanova M., Bekmoldinov N., Ospanov B., Konyratbai K. (2015) Research of Korkyt heritage in the Turkic world//Asian Social Science; Volume 11, No. 21. – C. 55–61. ISSN 1911–2017 E–ISSN 1911 – 2015. [10.5539/ass.v11n21p55](https://doi.org/10.5539/ass.v11n21p55).
- Konyratbai T.A. (2021). The nature of the epic tradition: synergetic reflection // Bulletin of KazGU. Ser. filolol., No 1. <https://doi.org/10.26577/EJPh.021.v.181.il.ph4>. (in Kazakh)
- Konyratbai T.A. (2016). Ethnic character of the Kazakh epic. – Almaty: Balasa. (in Kazakh)
- Wise words of Korkut (2019). – Kyzylorda: «Tumar». (in Kazakh)
- Loskutov A. Yu., Mikhailov A. S. (1990). Introduction to synergetics. – Moscow. ISBN: 5–02–014475–4. (in Russ.)
- Sabirova A. S., Mukanova A. B., Issametova K. I., Sultanova M. E., Ergaliev A. T. (2020). The influence of ancient totemic beliefs on Kazakh traditional singing. //Opcion (Venezuela) V. 36. ISSN 1012–1587, Scopus, CiteScore 0,06. Volume, 36. Special No. 27.
- Sarybaev B. (1967). Ancient Kazakh folk instrument Jetigan/ Folk music in Kazakhstan. – Alma–Ata. (in Russ.)
- Sarybaev B. (1981). Kazakh musical instruments. – Almaty: «Oner». (in Kazakh)
- Tarasova L. (1967). Kazakh three–voice kuis / Folk music in Kazakhstan. (in Russ.)
- Chaos of history: based on a chaotic model that reflects the role of unforeseen circumstances and the need for historical sequences//Nonlinear science today (1993). – Volume 2, No. 4.
- Tiftikidi N. F. (1966). Regularities of the rhythm of dombra music of the Kazakh people // Art and foreign languages. – Alma–Ata. (in Russ.)
- Tuzov V.V. (2007). Synergetics as a methodology for studying the processes of self–organization of complex systems // Bibliosphere, No. 1. (in Russ.)
- You Tobe. com. Nyshan saryn 1, 2.
- Utegaliyeva S.A. (2018). Computer study of scales on the Kazakh dombra and Kyl–kobyz (016)//Yearbook of traditional music. 48, pp.146–166. Published online by Cambridge University Press:06 December. DOI: <https://doi.org/10.5921/yeartradmusi.48.2016.0146>.
- Haken G. (1980). Synergetics. Translated from the English by V.I.Yemelyanov. Edited by L.Klimontovich and S.M.Osovets (1980). – Moscow. (in Russ.)
- Hales N.K. (1990). Chaos: ordered disorder in modern literature and science. Ithaca, New York.
- Eichhorn A.F. (1885). Complete collection of musical instruments of the peoples of Central Asia. CATALOG. – St. Petersburg. (in Russ.)